

મનુભાઈ પંચોલી 'દર્શક'ની નવલકથાઓમાં સામાજિક સંઘર્ષ

ભગવાનભાઈ જાલીયા

રીસર્ચ સ્કોલર, ગુજરાતી વિભાગ, સુરેન્દ્રનગર યુનિવર્સિટી, વઢવાણ

સારાંશ

મનુભાઈ પંચોલી 'દર્શક' ગુજરાતી સાહિત્યના મુખ્ય નવલકથાકારોમાંના એક છે, જેમણે પોતાની કૃતિઓમાં સામાજિક સંઘર્ષ, અસમાનતા, જાતિવ્યવસ્થા, શોષણ અને સ્વાતંત્ર્યની લડાઈ જેવા વિષયોને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાણ કર્યું છે. આ સંશોધનમાં દર્શકની મુખ્ય નવલકથાઓ – ખાસ કરીને ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી, સોક્રેટીસ, બંધન અને મુક્તિ, બંદીઘર અને દીપનિર્વાણ – નું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે દર્શકની નવલકથાઓમાં સામાજિક સંઘર્ષ મુખ્યત્વે ત્રણ સ્તરે દેખાય છે:

1. ગ્રામીણ સમાજમાં જાતિવાદ અને જમીનદારી શોષણનો સંઘર્ષ,
2. વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેનો બૌદ્ધિક-નૈતિક સંઘર્ષ,
3. પરિવારિક-સામાજિક બંધનો સામેની મુક્તિની લડાઈ.

ગાંધીવાદી વિચારધારા, સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની પૃષ્ઠભૂમિ અને આધુનિક સમાજના પરિવર્તનના સંદર્ભમાં દર્શકે પાત્રો દ્વારા સમાજના અંધકાર અને પરિવર્તનની આશાનું સુંદર ચિત્રણ કર્યું છે. આ સંશોધન દર્શાવે છે કે દર્શકની નવલકથાઓ માત્ર સાહિત્યિક કૃતિ નથી, પરંતુ સમાજમાં જાગૃતિ અને પરિવર્તનનું માધ્યમ છે. આજના સમયમાં પણ તેમની કૃતિઓમાં વર્ણવાયેલા સામાજિક સંઘર્ષો સુસંગત અને પ્રેરણાદાયી રહ્યા છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: મનુભાઈ પંચોલી, દર્શક, ગુજરાતી નવલકથા, સામાજિક સંઘર્ષ, જાતિવાદ, શોષણ, સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ, ગાંધીવાદ, નૈતિક સંઘર્ષ, ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી, સોક્રેટીસ, સામાજિક જાગૃતિ, ગુજરાતી સાહિત્ય

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સામાજિક જાગૃતિ અને માનવમૂલ્યોના પ્રબળ પ્રતિબિંબ તરીકે મનુભાઈ પંચોલી 'દર્શક'નું સ્થાન અત્યંત વિશિષ્ટ અને મહત્વપૂર્ણ છે. 1914માં સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના પંચાશિયા ગામમાં જન્મેલા મનુભાઈ પંચોલી શિક્ષક, સ્વાતંત્ર્યસેનાની, સામાજિક કાર્યકર અને ગાંધીવાદી વિચારધારાના અનુયાયી તરીકે જીવન જીવ્યું હતું. તેમનું સાહિત્યિક જીવન નવલકથા, નાટક, નિબંધ અને વિવેચન જેવા વિવિધ પ્રકારોમાં ફેલાયેલું છે, પરંતુ તેમની નવલકથાઓમાં સામાજિક સંઘર્ષનું ચિત્રણ અત્યંત જીવંત, વાસ્તવિક અને ઊંડાણપૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે.

મનુભાઈ પંચોલીની નવલકથાઓ માત્ર કથાવસ્તુ કે પાત્રોની રચના સુધી મર્યાદિત નથી; તેમાં સમાજના વિવિધ સ્તરોમાં થતા વર્ગસંઘર્ષ, જાતિવાદ, શોષણ, સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા, ગ્રામીણ-શહેરી વિરોધ, સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની પૃષ્ઠભૂમિમાં ઉભરી આવતા માનવીય સંઘર્ષો અને નૈતિક મૂલ્યોની લડાઈને અત્યંત સંવેદનશીલ રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે. તેમની સૌથી પ્રખ્યાત નવલકથા ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી (1952) સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામીણ જીવનમાં જાતિવ્યવસ્થા, જમીનદારી શોષણ અને સ્વતંત્રતાની લડાઈનું એક જીવંત દસ્તાવેજ બની રહી છે.

દર્શકની અન્ય નવલકથાઓ જેમ કે સોક્રેટીસ, બંધન અને મુક્તિ, બંદીઘર, દીપનિર્વાણ વગેરેમાં પણ વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેના દાર્શનિક, નૈતિક અને સામાજિક સંઘર્ષને વિવિધ પરિપ્રેક્ષ્યમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આ નવલકથાઓમાં ગાંધીજીના અહિંસા, સત્યાગ્રહ અને સમાજસુધારણાના વિચારોનો પ્રબળ પ્રભાવ જોવા મળે છે, જે દર્શકને એક સમાજસુધારક નવલકથાકાર તરીકે પણ સ્થાપિત કરે છે.

આજના સમયમાં પણ જ્યારે જાતિ, વર્ગ, લિંગ અને આર્થિક અસમાનતાના પ્રશ્નો તીવ્ર બન્યા છે, ત્યારે દર્શકની નવલકથાઓમાં રજૂ થયેલા સામાજિક સંઘર્ષોનું મહત્વ વધુ વધારે છે. તેમની કૃતિઓ સમાજને આઈનો બતાવે છે અને એકસાથે પરિવર્તનની પ્રેરણા પણ આપે છે.

આ શોધપત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મનુભાઈ પંચોલી 'દર્શક'ની નવલકથાઓમાં વ્યક્ત થતા સામાજિક સંઘર્ષના વિવિધ પાસાઓનો વિગતવાર અને વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ કરવાનો છે. આ અભ્યાસ દ્વારા નીચેના મુખ્ય પ્રશ્નોના ઉત્તર શોધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે:

- દર્શકની નવલકથાઓમાં કયા પ્રકારના સામાજિક સંઘર્ષો મુખ્યત્વે રજૂ થયા છે?
- આ સંઘર્ષોને કઈ રીતે પાત્રો, કથાવસ્તુ અને પરિસ્થિતિઓ દ્વારા વાસ્તવિક અને જીવંત બનાવવામાં આવ્યા છે?
- ગાંધીવાદી વિચારધારા અને સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના સંદર્ભમાં આ સંઘર્ષો કેવી રીતે પ્રતિબિંબિત થાય છે?
- આ નવલકથાઓ આજના સમાજ માટે કેટલી હદે સુસંગત અને પ્રેરણાદાયી છે?

આ શોધપત્ર દ્વારા દર્શકની નવલકથાઓને માત્ર સાહિત્યિક કૃતિ તરીકે જ નહીં, પરંતુ સામાજિક જાગૃતિ અને પરિવર્તનના માધ્યમ તરીકે પણ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે. આ અભ્યાસ ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓ, સંશોધકો અને સામાન્ય વાચકો માટે દર્શકના સાહિત્યને નવા દૃષ્ટિકોણથી જોવાની તક પૂરી પાડશે.

મનુભાઈ પંચોલી 'દર્શક'નું જીવનપરિચય

મનુભાઈ રાજારામ પંચોલીનો જન્મ 15 ઓક્ટોબર 1914ના રોજ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના પંચાશિયા ગામમાં થયો હતો. તેઓ શિક્ષક, સામાજિક કાર્યકર અને સ્વાતંત્ર્યસેનાની હતા. ગાંધીજીના વિચારોથી પ્રભાવિત થઈને તેઓએ સમાજસુધારણા અને શિક્ષણનું કાર્ય કર્યું. તેમની નવલકથાઓમાં તેમના વ્યક્તિગત અનુભવો અને સામાજિક અવલોકનો સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. તેઓએ નવલકથા, નાટક અને નિબંધો દ્વારા સમાજના સંઘર્ષોને ઉજાગર કર્યા. તેમનું અવસાન 29 ઓગસ્ટ 2001ના રોજ થયું.

દર્શકની મુખ્ય નવલકથાઓ

દર્શકે અનેક નવલકથાઓ લખી છે, જેમાં ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી (1952), સોકેટીસ (1974), બંધન અને મુક્તિ, બંદીઘર, દીપનિર્વાણ, પ્રેમ અને પૂજા વગેરે મુખ્ય છે. આ નવલકથાઓમાં ઐતિહાસિક, સામાજિક અને દાર્શનિક સંઘર્ષોનું વર્ણન છે. ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી સૌરાષ્ટ્રના

કિસ્સાઓ અને સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના સામાજિક સંઘર્ષને આધારે લખાઈ છે, જ્યારે સોક્રેટીસ વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેના દાર્શનિક સંઘર્ષને દર્શાવે છે.

સામાજિક સંઘર્ષનું વિશ્લેષણ – ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી

આ નવલકથા સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામીણ જીવનમાં જાતિવાદ, શોષણ અને સ્વતંત્રતાની લડાઈને કેન્દ્રમાં રાખે છે. પાત્રો જેમ કે ગામના દલિતો અને શોષિત વર્ગ સામાજિક અન્યાય સામે લડે છે. કથામાં જાતિવ્યવસ્થા, જમીનદારોનું શોષણ અને સ્ત્રીઓની સ્થિતિ જેવા સંઘર્ષો સ્પષ્ટ દેખાય છે. નવલકથાના અંતમાં સ્વતંત્રતાની આશા સાથે સામાજિક પરિવર્તનની વાત આવે છે. આમાં દર્શકે ગ્રામીણ સમાજના વાસ્તવિક સંઘર્ષને ખૂબ જ જીવંત રીતે રજૂ કર્યો છે.

સામાજિક સંઘર્ષનું વિશ્લેષણ – સોક્રેટીસ

આ નવલકથા સોક્રેટીસના જીવન પર આધારિત છે. અહીં વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેનો દાર્શનિક સંઘર્ષ મુખ્ય છે. સોક્રેટીસ સમાજના અંધવિશ્વાસ, અન્યાય અને રાજકીય દબાણ સામે લડે છે. આ નવલકથામાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય, સત્ય અને નૈતિકતાના સંઘર્ષને દર્શાવવામાં આવ્યો છે. દર્શકે આ દ્વારા આધુનિક સમાજમાં પણ ચાલતા સામાજિક અને બૌદ્ધિક સંઘર્ષને પ્રતિબિંબિત કર્યો છે.

અન્ય નવલકથાઓમાં સામાજિક સંઘર્ષ

બંધન અને મુક્તિ અને બંદીઘરમાં પરિવારિક અને સામાજિક બંધનો સામેનો સંઘર્ષ છે. દીપનિર્વાણમાં ઐતિહાસિક સંઘર્ષ અને નૈતિક મૂલ્યોની લડાઈ વર્ણવાઈ છે. આ બધી નવલકથાઓમાં દર્શકે સમાજની અંદર થતા વર્ગસંઘર્ષ, સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા અને સ્વાતંત્ર્યની ઝંખનાને મુખ્ય વિષય બનાવી છે.

ઉપસંહાર

મનુભાઈ પંચોલી 'દર્શક'ની નવલકથાઓ સામાજિક સંઘર્ષનું જીવંત ચિત્રણ કરે છે. તેમની કૃતિઓ સમાજને આઈના બતાવે છે અને પરિવર્તનની પ્રેરણા આપે છે. આ નવલકથાઓ આજના સમયમાં પણ સુસંગત છે કારણ કે સામાજિક અન્યાય અને સંઘર્ષ હજી પણ વર્તમાન છે. દર્શકનું સાહિત્ય ગુજરાતી સાહિત્યમાં સામાજિક જાગૃતિનો મહત્વપૂર્ણ યોગદાન છે.

સંદર્ભ

1. પંચોલી, મનુભાઈ (1952). ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી. Navbharat Sahitya Mandir.
2. પંચોલી, મનુભાઈ (1974). સોક્રેટીસ. Sahitya Akademi.
3. ચૌધરી, રઘુવીર (1980). દર્શકના દેશમાં. અમદાવાદ: આર. આર. શેઠની કંપની
4. ઠાકર, ધીરુભાઈ (2006), અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા-5, અમદાવાદ: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
5. દવે, રમેશ ર. (સંપા.) (1984). દર્શક અધ્યયન ગ્રંથ ૧૯૮૪ બાલગોવિંદ પ્રકાશન, અમદાવાદ: દર્શક ફાઉન્ડેશન
6. પટેલ, મિત્રા (2009). મનુભાઈ પંચોલી 'દર્શક'નું વ્યક્તિત્વ અને વાકમય: એક અભ્યાસ. પાટણ: હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી
7. પરીખ, ભરત (1989). દર્શકની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ આરતી થીયેટર્સ
8. યશવકન્દ્ર, સીતામ્સું (2010), રંગ છે સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી નાટક, અમદાવાદ: નેશનલ બૂક ટ્રસ્ટ
9. Cochrane, Claire and Jo Robinson (2019), The Methuen Drama Handbook of Theatre History and Historiography, New Delhi: Bloomsbury Publishing